

*„Zászló alá
magam csaptam fel”*

Ünnepi tanulmányok a 65 éves
CSIKÁNY TAMÁS
dandártábornok tiszteletére

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

„Zászló alá magam csaptam fel”

Ünnepi tanulmányok
a 65 éves Csikány Tamás dandártábornok tiszteletére

„Zászló alá magam csaptam fel”

Ünnepi tanulmányok a 65 éves Csikány Tamás dandártábornok tiszteletére

Szerkesztette

Kis Péter, Petrik Iván és Toldi Lóránt

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Budapest, 2023

A kötet szerzői

Boda Mihály
Dreska Gábor
Erdélyi Lajos
Forgács Balázs
Harangi-Tóth Zoltán
Hermann Róbert
Kedves Gyula

Kenyeres István
Kertész Botond
Kis Péter
Nagy-L. István
Négyesi Lajos
Németh Balázs
Pásztai László

Petrik Iván
Rác Attila
Szabó Ádám
Sarusi Kiss Béla
Toldi Lóránt
Toronyi Zsuzsanna

A szerkesztésben közreműködött
Németh Balázs

Kiadja a Nemzeti Köszolgálati Egyetem
Ludovika Egyetemi Kiadó
A kiadásért felel: Deli Gergely rektor
Székhely: 1083 Budapest, Ludovika tér 2.
Kapcsolat: kiadvanyok@uni-nke.hu

Felelős szerkesztő: Kilián Zsolt
Olvasószerkesztő: Csinta Áron
Tördelőszerkesztő: Kilián Zsolt
Korrektor: Resofszki Ágnes

ISBN 978-615-6598-86-8 (nyomtatott)
ISBN 978-615-6598-87-5 (ePDF)

© A szerzők, 2023
Szerkesztés © Kis Péter, Petrik Iván, Toldi Lóránt, 2023
© A kiadó, 2023

Minden jogvéde.

Tartalom

Tabula gratulatoria | 9

Laudációk

Hermann Róbert

Csikány Tamás köszöntése | 13

Erdélyi Lajos

Katonatiszt, tanár, tudós –
Szubjektív köszöntés Csikány Tamás
65. születésnapjára | 17

Tanulmányok

Boda Mihály

Az oszmán török háborús ideológia és a Magyar Királyság | 25

Dreska Gábor

A Nyírkállói-kódex kiadatlan szövegeiről | 37

Forgács Balázs

Variációk egy témára –
Lawrence és Von Lettow-Vorbeck
irreguláris harcai az első világháborúban | 51

Harangi-Tóth Zoltán

A csataelemzés fortélyai | 73

Hermann Róbert

Ki volt a tápióbszkei hídroham hőse? | 91

Kedves Gyula

Skandalum az Országházban,
avagy a Képviselőházi Őrség
első parancsnokhelyettesének túlfejlett becsületérzéke | 109

Kenyeres István

Pénz a háborúra –
A Német-római Birodalom rendjeinek töröksegélyei
a 16–18. században | 129

Kertész Botond

„A hadseregnek is tudnia kell,
hogy én egy valóban istenfélő katona vagyok” –
Benedek Lajos altábornagy mint egyházpolitikus | 153

Kis Péter

Hadtudományi előadások a Budapesti Tudományegyetemen
a két világháború között | 163

Nagy-L. István

Könnyűcsapatok éléről a vezérletbe –
A könnyűcsapatok integrációja
a császári-királyi hadseregbe | 175

Négyesi Lajos

Legenda és valóság –
Magyarok a Török Köztársaság létrejötténél | 199

Németh Balázs

A kémiai gyűjtés bevezetése
a császári-királyi hadseregben | 217

Pászti László

Adalékok a hatfontos gyalogüteg működtetéséhez | 261

Petrik Iván

Az utolsó pillanatig kitartani –
Egy katonatiszti visszaemlékezés kiadásának buktatói
a létezett szocializmusban | 281

Rácz Attila

A Munkásőrség budapesti parancsnokai | 299

Sarusi Kiss Béla

Zsidó fogvatartottak az Országos Gyűjtőfogházban 1944-ben | 313

Szabó Ádám

Római hadtudósok Csikban –
Vegetius és Frontinus, mellettük Cicero is,
egy rejtőző kódexben | 329

Toldi Lóránt

Ivánka Imre a balszárnyon,
avagy a (hamis) Merkúr pályája | 349

Toronyi Zsuzsanna

Debóra a Wesselényi utcában –
A magyar zsidó hősi halottak emlékműve* | 371

Mellékletek

Csikány Tamás pályája | 387

A kötet szerzői | 401

Képmelléklet

Dreska Gábor

A Nyírkállói-kódex kiadatlan szövegeiről

Kovachich Márton György, a magyar történeti forrásközlés egyik legjelentősebb alakja évtizedes erőfeszítéssel gyűjtötte, tárta fel és rendezte kötetekbe a magyar jogtörténet kallódó emlékeit, készített terveket a munka intézményesítésére, megteremtve ezáltal a magyar jogtörténeti forráskutatás alapjait.¹ A tudománytörténetben betöltött szerepét mi sem mutatja jobban, mint hogy az általa sajtó alá rendezett forrásszövegek némelyike napjainkban is kizárólag az ő közlése nyomán érhető el nyomtatásban, a 18–19. század fordulóján megjelent kötetei több esetben megkerülhetetlenek.² Ezek közé tartozik az oklevélkiadás napi rutinjához kapcsolódó formuláskönyveket feldolgozó *Formulae solennes* című vaskos gyűjtemény is: a kötetben 15 kézirat részletes bemutatását olvashatjuk, amelyek közül három középkori gyűjteményt teljes szövegében közzé is tett Kovachich.³ Ezek egyike, egyúttal a legterjedelmesebb is, a *Thomae de Nyírkálló stylus cancellariae Mathiae I. regis Hungariae* címet viseli – napjainkban azonban inkább Magyi János formuláskönyve néven ismert. Az alábbiakban ennek a kalandos sorsú, izgalmas kutatástörténettel és érdekes tartalommal rendelkező szöveggyűjteménynek néhány elemét veszem vizsgálat alá, és hívom fel rejtőzködő értékeire a figyelmet.

A Pécsi Püspöki Könyvtár DD. III. 18. jelzetű kódexének újkori históriája szorosan kapcsolódik annak szövegkiadásához. A 15. század utolsó negyedében készült kéziratot 1770-ben vásárolta meg Klimó György püspök. Az ő gyűjteményéből kölcsönözte ki aztán Kovachich, aki az előző tulajdonosnak, a Szirmay-gyalogezred egykori alszázadosának, a műgyűjtő Dobai Székely Sámuelnek a kódex egy félreértelmezett helyére támaszkodó szerzőségi megállapítását elfogadva megjegyzés nélkül Nyírkállói Tamás nevéhez kötötten publikálta azt. A tekintélyes mennyiségű,

¹ Kovachich tudományos munkásságának, hagyatékának feldolgozását V. Windisch Éva kezdte meg, a forráskiadásról lásd V. WINDISCH 1998: 93–150.

² A nyomtatásban megjelent kötetek részletes bemutatása: V. WINDISCH 1998: 109–130.

³ KOVACHICH 1799: i–ccvi (az egyes kéziratok helyenként szövegközlésekkel tarkított leírásai); 1–563 (a három, *in extenso* publikált formulárium).

mintegy öt és fél száz kézirati oldalra rúgó forrást szinte teljesen kiaknázta közlője, bár a szöveget nem annak eredeti rendjében, és több helyen hasznosította kiadványaiban: a narratív jellegű történeti feljegyzéseket az 1798-ban megjelent *Scriptores minores* II. kötetében, a verseket és a glosszákat, valamint a nem diplomatikai tárgyú részeket az 1799-es *Formulae solennes* bevezetőjében, az okleveles formulákat pedig ugyanezen kötet főszövegében adta ki Kovachich.⁴ A forráspublikáció ugyan széles körben hozzáférhetővé tette az értékes tartalmat, a kézirat azonban ezt követően eltűnt: a 19. században több, a kódexre irányuló kutatói megkeresés járt sikertelenül, a szöveg megismerése így csak a kiadás alapján volt lehetséges. Végül egy pécsi ügyvéd hagyatékában bukkant fel ismét a kötet 1912-ben, a tulajdonjogért folyó pereskedés pedig újra a tudományos figyelem középpontjába helyezte azt. Az eljárásban szakértőként Jakubovich Emil is szerepet kapott, aki vizsgálatait követően Magyi Jánost nevezte meg a kódex szerzőjének.⁵ A kézirat újbóli kutathatóságának lehetősége nyomán felpezsdült a tudományos érdeklődés. Fitz József részletes kodikológiai leírásban foglalta össze azokat a kézirat szövegével kapcsolatban felmerülő kérdéseket, amelyekre a könyvtest vizsgálata megoldást nyújthatott, Klemm Antal pedig Kovachich kiadása nyomán önálló füzetbe szedte a kódex szójegyzégeit és magyar nyelvű glosszáit, amelyeket immár a kézirattal összevetve, betűhíven tett közzé.⁶ Kardos Tibor a hazai reneszánsz műveltség középkori alapjait keresve szintén a kiadás nyomán vette számba és rendszerezte a kódex latin nyelvű lírai emlékeit, azonosította néhány esetben azok európai párhuzamait, forrásait,⁷ míg a kötet legterjedelmesebb részét jelentő okleveles anyag értékelése Bónis György nevéhez köthető. Ő volt az, aki formai és tartalmi jegyek alapján a kötetet négy jelentősebb és egymástól jól elkülöníthető részre osztotta, majd ezek nyomán Magyi János életútjának rekonstruálására is kísérletet tett.⁸

A kódex tematikus felosztása elsősorban a diplomatikai jellegű forrásokra támaszkodik. Az oklevélkiadó vagy éppen -nyerő intézmények alapján kialakított csoportok Magyi János szakmai érdeklődését vagy éppen aktuális foglalkoztatottságát jelölik. A királyi kancellária 1476 körüli okleveleiből formálódó részt a budai káptalan hiteleshelyéhez köthető, 1476 és 1480 között keletkezett szövegek követik, amely utóbbiak között ráadásul nem csupán egy formuláskönyvtől elvárható,

⁴ KOVACHICH 1798: 1–13; KOVACHICH 1799: viii–xxviii és 155–458.

⁵ JAKUBOVICH 1914: 43–45.

⁶ FITZ 1931–1932: 12–28; KLEMM 1937.

⁷ KARDOS 1939: 295–338, 449–491, 468–470.

⁸ BÓNIS 1967: 225–260. A kódex kutatástörténetének a fentebbieknél részletesebb összefoglalása az új, kritikai szövegkiadás bevezetőjében olvasható: MAGYI 2019: vii skk. – A tanulmány szerzője az ELKH–SZTE–ELTE Ókortudományi Kutatócsoport munkatársa.

későbbi kiadványok sablonjaként használható darabokat, hanem a hiteleshelyi jegyző mindennapi munkájának alapvető kellékeit: becsü-, elévülés- és életkorjegyzékeket is találunk.⁹ A királyi kúriához, valamint a hiteleshelyi kancelláriához köthető dokumentumok is azt mutatják, hogy másolójuk a helyszínen, az intézmény alkalmazottjaként találkozott a szövegekkel, azokat saját gyűjtéseként rögzítette. A harmadik rész tovább növeli a merítést, és bepillantást enged egy késő középkori értelmiségi tanulmányaiba, tudásának forrásaiba. Az idesorolható három kisebb, önálló egység jól mutatja, milyen diplomatikai szövegek kelthették fel egy *litteratus* érdeklődését. Ezek egyike két tucat, főként az ünnepélyes formában kiállított oklevelekben megfogalmazott jogi tény elvi megalapozását biztosító arengát tartalmaz, amelyek közül jó néhány tipológiája a 13. századra vezethető vissza. A másik egység egy 10 darabból álló, vegyes tartalmú, de többségében szintén 13. századi eredetű levélgyűjtemény: a kollekció sikeresen azonosított első fele két, egészen az újkorig népszerű szerző, Petrus Blesensis (c. 1135–1212) és Thomas Capuanus (c. 1185–1239) episztoláriumai-ból tartalmaz néhányat, amely szövegek főként az oktatásban játszott szerepüknek köszönhetik ismertségüket.¹⁰ A harmadik, szintén eme részhez sorolható egység ugyanakkor János püspök rövid, mindösszesen 15 oklevelet tartalmazó formuláskönyve, amely nagy valószínűséggel Csezmicei János pécsi püspökhöz köthető.¹¹ Tartalmukra és jellegükre tekintettel ezeket a szövegeket már kész egységekként vehette át, és másolta be gyűjteményébe Magyi, feltételezhetően tanulmányaihoz vagy munkahelyeihez kötődően. A Nyírkállói-kódex szövegének – terjedelmére nézve – legnagyobb része végül integrálja, keretbe foglalja mindezen, előbb számba vett gyűjteményeket, tartalmi egységeket. Ezt tekinthetjük a szorosabb értelemben vett Magyi-formuláriumnak, amelyben az 1480-as évektől kezdve rögzítette tulajdonosa a szakmai életútját kísérő forrásszövegeket: a budai apácákhoz, Óbuda és Pest városához, az önálló, valamint a szentszéki bíróságok mellett folytatott közjegyzői tevékenységhez kapcsolható okleveleket.¹²

A diplomatikai kiadványok mellett azonban – amire a formuláskönyv kifejezés hallatán általában elsőként gondolunk – más jellegű szövegek is találhatóak a kéziratban. Ezek kiadása Kovachich életművében, amint láttuk, szintén helyet kapott, de a kutatás mindezidáig inkább csak érintőlegesen foglalkozott egy-egy darabjkkal. A kódexben szétszórta, az oklevélformulákkal teljesen ki nem töltött ívfüzetek üresen maradó oldalaira bejegyzett szövegek azonosítása, forrásaik módszeres feltárása

⁹ Vö. BÓNIS 1972: 164–181.

¹⁰ KISS 2017: 356 skk.

¹¹ Kritikájáról lásd MAGYI 2019: xvii–xviii.

¹² A forrás tagolását részletesen bemutatja BÓNIS 1967: 229–238.

és kontextusba helyezése így újabb eredményeket hozhat a 15. század művelődés-történetének területén. Mivel azonban az 1798. és 1799. évi közlések ugyan nyelvilleg pontosak, de korántsem hiánytalanok, a modern szövegkiadási normáktól pedig már korukból adódóan is meglehetősen távol állnak, ezért az első lépés szükségszerűen az unikális kódex teljes szövegállományának megállapítása kellett hogy legyen egy új, revidált kiadás keretein belül. Az oklevélszerkesztéssel összefüggésbe hozható elemeket áttekintő vizsgálata során Bónis György már az 1960-as években Kovachich közlésének egy jelöletlen lakúnájára hívta fel a figyelmet: a formuláskönyv arengagyűjteményéből egy szöveget a kiadás elhagyott. Az érintett rész tartalma alapján Bónis – az arenga az emberi hatalom által szolgálásra vetettek korábbi szabadságának helyreállítását méltányolja – kiadói öncenzúrát, a magyar jakobinusok kivégzése utáni politikai óvatosságot feltételezett.¹³ Arra viszont már nem figyelte fel, hogy a 18. századi kiadás a kézirat másolójának egy olvasati tévedését elfogadva a következő két tételszám alatt egy közvetve Nagy Szent Gergely leveléből, közvetlenül a jóval elterjedtebb és ismertebb *Decretum Gratian*iból vett mondatot szakított két, önmagában nehezen értelmezhető részre. Az itt megfogalmazott gondolat a Kovachich kiadásából kimaradt előbbi szöveggel igen szoros kapcsolatot, sőt egyezést mutat, kérdésessé téve Bónis öncenzúráról alkotott elképzelését.¹⁴ Ha ugyanis az egyik arenga az 1790-es évek aktuálpolitikája számára érzékeny témát érint, és közlése nemkívánatos, vajon miként ment át a másik, azonos kifejezésekkel operáló megfogalmazás ugyanezen a szűrőn? A szövegrészlet kimaradásának felfedezése, valamint ezen tény szándékoságának feltételezése és az okának feltárására tett kísérlet azonban arra ösztönöz, hogy összevessük a Nyírkállói-kódex textusa, az úgynevezett Magyi-formulárium szövegét annak 18. századi kiadásával, Kovachich közlésének esetleges hiányosságai és azok oka után kutatva.

A *Formulae solennes* által mellőzött szövegek egy apró részletére már Bónis előtt felhívta a figyelmet a kutatás. A kötet kodikológiai leírását elkészítő Fitz Józsefnek az egyes ívfüzetek élén feltűnt egy, a későbbi könyvkötő által többször félbevágott néhányszavas feljegyzés, amelyben ő Magyi János nevét (*Iohannes de Magh*) vélte felfedezni, újabb érvet hozva fel a szerzőségről folyó vitában.¹⁵ A találat azonban csak részben helytálló: a néhol feltűnő szövegtöredék valóban Magyihoz köthető, de nem a nevét, hanem

¹³ „[C]onsentaneum est hos pristinae libertati, quos non natura, sed humana potentia iugo substituit servitutis” (MAGYI 2019: 276a. sz.) – BÓNIS 1967: 231.

¹⁴ „[S]alubriter agitur, si || homines, quos natura libens [*belyesen: liberos*] protulit, et vis tanto [*belyesen: ius gentium*] iugo substituit servitutis, manumissionis beneficio pristinae reddantur libertati” (MAGYI 2019: 277–278. sz.); vö. NORBERG 1982: 380 (6,12); és FRIEDBERG 1879: col. 709 (C. 12., q. 2., c. 68).

¹⁵ FITZ 1931–1932: 12–13.

jelmondatát (*Iesus Christus, Maria*) rögzíti, amely az egyedülként a kódexben ránk maradt közjegyzői jelén is olvasható.¹⁶ Az ilyen, valamint a későbbi, főként az olvasást segítő vagy éppen a figyelmet felkeltő, általában egyszavas marginális glosszákon, esetleg csupán tollpróbának tekinthető néhány szavas bejegyzéseken túl azonban jelentősebb terjedelmű szöveghiányokra is rácsodálkozhatunk. Mindezek mutatják egyrészt Magyi János mindenféle – helyenként ugyan szemmel láthatóan csak nehezen megértett – latin szöveg iránti érdeklődését, és rávilágítanak forrásai sokszínűségére, másrészt érdekes fényt vetnek a 18. századi kiadó szempontjaira is.

Ha elfogadjuk Bónis feltételezését, miszerint Kovachich politikai óvatosságból hagyhatott el részeket az általa szinte teljes egészében feldolgozott kézirat szövegének kiadásából, akkor erre – a 13. századi arenga helyett – sokkal markánsabb példákat is találunk. A kódex utolsó ívfüzetében diplomatikai vonatkozású tétel már alig van, inkább a florilégiumjelleg dominál. E szövegek egyike így szól:

„Csodálom a klerikusokat, hogy se nem harcolnak, mint a lovagok, se nem dolgoznak, mint a laikusok, se nem hirdetik az evangéliumot, mint a klerikusok. Ott lesznek, ahol semmiféle rend nincs, hanem az örök rémület lakozik.”¹⁷

Az egyházi rend tagjaival szemben megfogalmazott, nem túl hízelgő – a halál sötéttségével fenyegető – gondolat élet még az sem tudja elvenni, hogy mindezt „Bernhardus” szerzőségi megjelölés alatt olvashatjuk. A szöveg eredete valóban Clairvaux-i Szent Bernátnak az egykori tanítvány, az első ciszterci pápa, III. Jenő számára írt értekezésére vezethető vissza, amelynek elsődleges célja, hogy gyakorlati tanácsokkal szolgáljon a keresztény hatalomgyakorláshoz. A politikai gondolkodást illetően nagy jelentőségű, *De consideratione* (A megfontolásról) címet viselő mű kéziratoss példányai szép számban maradtak ránk, ami jól mutatja a szöveg középkori ismertségét. Jelen szövegrészletünk forrása a III. könyv utolsó fejezetében olvasható, ahol a pápai határozatok és az elődök rendelkezéseinek betartatására buzdítva a klerikusok öltözködésének problémájára, az egyházi tiltással szemben a kor divatját követő egyháziakra hívja fel Bernát a figyelmet. A papság előkelő nemességéből származó rétege

¹⁶ A felső lapszéli szövegrészek az új kiadás (MAGYI 2019) 6a., 35a., 44a., 109a. és 368a. sorszáma alatt találhatóak. A közjegyzői jelről részletesen lásd MAGYI 2019: xiv; fotóját pedig MAGYI 2019: 396.

¹⁷ „Miror de clericis, quod nec pugnant ut milites, nec laborant ut layci, nec ewangelizant ut clerici. Ibi erunt, ubi nullus ordo, sed sempiternus horror inhabitat.” (MAGYI 2019: 522. sz.) A formuláriumról a kritikai kiadás nyomán ugyan készült teljes magyar nyelvű fordítás (GÁL-KÁDAS-TARJÁN 2019), amely azonban több helyütt is jelentős problémákat mutat a szövegértés terén, így használatától eltekintek.

nem vetette le korábbi életének elegáns ruháját és stílusát, nehezen alkalmazkodott a szent állapotához illő szerénységhez és visszafogottsághoz, sőt ruházata által akarta megőrizni előkelőségét, nehogy a többiekhez hasonlóan a köznépből valónak lássák.¹⁸

„A fényűző ruházat tiltott, de nincs korlátozva; a büntetést kiszabják, de a legkevésbé sem hajtják be. [...] Emeld fel a tekintetedet és lásd, vajon a tarka prémekek nem halványítják-e el a szent Rendet éppúgy, mint korábban; a túlméretezett kivágások nem teszik-e csaknem meztelessé az ágyékokat éppúgy, mint korábban? Azt szokták mondani: »Vajon Istent jobban érdeklik a ruhák, mint a jellem?« Hát, az ilyesféle ruházat az elme és a jellem torzulását jelzi. Mit jelentsen az, hogy a klerikusok mások akarnak lenni és másnak látszani? [...] Ugyanis ruházatokra nézve lovagként, foglalkozásukra nézve klerikusként, cselekedetükre nézve egyikként sem mutatkoznak, mivel se nem harcolnak, mint a lovagok, se nem hirdetik az evangéliumot, mint a klerikusok. Melyik rendhez tartoznak? Mivel mindkettőhöz szeretnének, mindkettőt cserben hagyják, a kettőt elegyítik. Tudjuk, mindenki a saját rendjében támad fel. Ők melyikben? Vagy akik úgy vétkeztek, hogy a rendjük nem kötötte őket, azok a rendjük nélkül fognak elpusztulni? Vagy ha komolyan hisszük, hogy a legbölcsebb Isten felülről egészen az aljáig semmit sem hagyott rendezetlenül, attól tartok, hogy őket nem máshova kell rendelnünk, mint ahol semmiféle rend nincs, hanem az örök rémület lakozik.»¹⁹

A bernáti szöveg tehát korántsem úgy általában a klérus mihasznasága ellen emel szót, és kérdőjelezi meg annak létjogosultságát a hivatásrendi felosztás hármasságának (*oratores – bellatores – laboratores*) teljes számbavételével, hanem csupán egyetlen szűk papi réteg életmódját teszi kritika tárgyává, és – egyáltalán nem romboló, sőt az egyház szempontjából inkább építő jelleggel – próbálja igazolni annak tarthatatlanságát. A környezetéből kiragadott és Szent Bernát gondolatmenetétől elszakított szavak azonban kódexünk szövegében a hivatkozott autoritás szándékától teljesen eltérő

¹⁸ MABILLON 1859: 770d; GODMAN 2014: 240–241.

¹⁹ „Luxus vestium interdictus, sed non restrictus; poena dictata sed minime secuta est. [...] Et tunc leva oculos tuos, et vide, si non aequae, ut prius, pellicula discolor sacrum Ordinem decolorat; si non aequae, ut prius, fissura enormis paene inguina nudat. Solent dicere: Num de vestibus cura est Deo et non magis de moribus? At forma haec vestium, deformitatis mentium et morum indicium est. Quid sibi vult, quod clerici aliud esse, aliud videri volunt? [...] Nempe habitu milites, quaestu clericos, actu neutrum exhibent, nam neque pugnant ut milites, neque ut clerici evangelizant. Cuius ordinis sunt? Cum utriusque esse cupiunt, utrumque deserunt, utrumque confundunt. Unusquisque, inquit, in suo ordine resurget. (I Cor 15,23) Isti in quo? An qui sine ordine peccaverunt, sine ordine peribunt? (cf. Rm 2,12) Aut si summe sapiens Deus veraciter creditur a summo usque deorsum (Mt 27,51) nihil inordinatum relinquere, vereor istos non alibi ordinandos, quam ubi nullus ordo, sed sempiternus horror inhabitat (Iob 10,22).” (BERNARDUS 1963: 447–448 [De consideratione III, 5,20].)

értelmet hordoznak. De mindez nem feltétlenül Magyi János számlájára írandó. Bár Bernát művének legalább egy példánya a 15. századi Magyarországon is megtalálható volt,²⁰ formuláskönyvünk egészét ismerve nehezen feltételezhető, hogy az eredeti textus szolgált volna az érdekesnek és a későbbiekben hasznosíthatónak tűnő szövegeket inkább csak gyűjtő, mint létrehozó Magyi János számára közvetlen forrásul. Az úgynevezett Nyírkállói-kódex nem diplomatikai tárgyú részeit áttekintve ezen szövegek eredetét inkább az oktatás által használt alkotásokban, florilégiumokban, *proverbiumgyűjteményekben* kell keresnünk, amelyek kiváló tárhelyei az antik vagy éppen Bernáthoz hasonló középkori auctorok műveiből kiragadott részleteknek, vagy nem ritkán az ezekre támaszkodó intertextuális szövegeknek: parafrázisoknak, allúzióknak. A Szent Bernát-átértelmezés nem pesti közjegyzőnk nyelvi leleményességét bizonyítja. Egy 15. század első harmadából származó bajor kódex hátsó előzéklapja igen hasonló szövegtörédeket őrzött meg számunkra.²¹

Az egyházi társadalmat, a klérust negatívan megítélő, mindösszesen kétmondatnyi gondolat közlése Kovachich számára nem volt vállalható, így az kimaradt a kötetből. Hasonló sorsra jutott egy másik, sokkal terjedelmesebb levél is. A gyűjtemény harmadik részében sorakozó királyi és érseki kiadványok között tűnik fel a „török császárnak a pápa úrhoz küldött szövege”.²² A 13–14. század fordulóján, a nagy szentföldi kereszties hadjáratokat követően jelent meg az európai hagyományban a keleti, muszlim uralkodók és a nyugati, keresztény méltóságok közötti fiktív levél műfaja, amely többször átdolgozva és frissítve egészen a 16. századig fennmaradt.²³ Az ismeretlen szerzők által megteremtett rendkívül változatos hagyomány legkorábbi típusa az *Epistula Soldani*, amelyben a szultán a levél címzettjét lényegében a kereszties hadjáratok terveinek feladására szólította fel. A szultánlevélnek a *Formulae solennes* kiadásából való elmaradása több okra is visszavezethető. Ha pusztán a Magyi által rögzített variánst olvassuk, erősen problémás szöveggel találkozunk, ami a forrás nem éppen friss, de mindmáig mérvadónak tekinthető *editiójával* összevetve²⁴ válik igazán nyilvánvalóvá. Értelemzavaró ortográfiai rendellenességek, hiányos és hibás szintaxisok, jelentős mértékű szövegtöbbletek vagy éppen -hiányok teszik grammatikailag és jelentésstanilag egyaránt nehezzé a megértést. További forráskiadások felhasználása nélkül a szövegrekonstrukció több helyütt is problémás lehet.

²⁰ CSAPODI–CSAPODINÉ 1988: 939. sz.

²¹ „>Bernhardus< Miror de clericis, quod non labora[nt] [...] laici, nec pugnant ut milites, nec [wangelizant?] ut clerici, sed quia nullum illorum faciunt, ergo [...]” (SCHMOLINSKY–KELLER 2001: 158.)

²² „Sequitur forma imperatoris Turcorum domino pape transmissa” (MAGYI 2019: 366a. sz.)

²³ A műfaj jellemzőinek rövid összefoglalását, a szövegek tipologizálását, a kéziratok, a kiadások és a szakirodalom összefoglalását lásd WAGNER 2004: col. 1462–1468.

²⁴ WATTENBACH 1884: 297–303.

Feltételezhetjük, hogy a levél pontos megértése nemcsak számunkra, de Kovachich, sőt talán Magyi számára is gondot okozhatott. Lehetséges, hogy újkori kiadója éppen ezért nem vállalta a közlés ódiáját, és a szövegjavítás helyett inkább negligálta a teljes forrást. Ugyanakkor, ha kísérletet teszünk a tartalom feltárására, újabb szempontok is felmerülhetnek. Már az oklevéltani szabályoknak láthatóan megfelelni igyekvő szultáni *intitulatiót* olvasva is érzékelhető, hogy korántsem a diplomatikai, és még kevésbé a diplomáciai protokoll szabályai szerint szerkesztett szöveggel van dolgunk. A kiadó után a második helyre szoruló címzett, a szokásos titulátúra, sőt név nélküli „római nagy pap” (*magno sacerdoti Romanorum*) rejtett pozitív tulajdonságai ellenére sem felelős vezetőként tűnik fel a szövegben.

„Az igaz hit alapja, a keresztények bölcsessége, a jó ítélőképességük ereje, előrelátók bátorsága: mindezek együtt a fejed üregébe zárva [...] kincsként pihennek, de emlékezedet kihagy, butaságod gyenge lábakon áll, ostobaságod erőtlenné válik, a szédüléstől balgák módjára eltompulsz. Atyának hívnak, fiaid számára mégis hallatlan gonoszságokban mesterkedsz!”²⁵

A rossz atya korántsem hízelgő alakja, aki fiait a halálba küldi, a levél egyik fő motívumaként többször is felbukkan a szövegben, helyenként antik és bibliai képekkel tarkított környezetben.

„Miféle atya vagy te, aki nem félsz attól, hogy gyermekeidet nem természetes, hanem hirtelen halállal veszíted el?” – „Fiadat a viharos tengerbe kényszeríted, ahol a szirének, Szküllá és Kharübdisz tombolnak, te pedig kézzel mutogatsz, de a legkevésbé sem akarsz saját lábadon bemenni. A szárazföldön állsz, és a folyó örvényébe fojtod a szegény bolondokat, akiket megfosztasz Phoebus látványától, az ég arany színétől és a nappali fénytől. Arra kényszeríted ugyanis az egyszerű embereket, hogy menjenek, de te magad nem jársz előttük; névleg ugyan atyának szólítanak, de valójában nem vagy az.”²⁶

²⁵ „Orthodoxe fidei fundamentum, Christianorum sapientia, robor discretorum, prudentium fortitudo: simul omnia predicta in cellula tui capitis reclusa thesaurus [...] requiescit, memoria tua strepit, insipientia vacillat, stulticia ebethescit, vertigine stultorum more fatuizas. Qui pater diceris et filiis tuis tam inaudita mala machinaris.” (MAGYI 2019: 366a. sz.)

²⁶ „Qualis pater tu es, qui filios tuos non morte naturali, sed subitanea perdere non formidas?” „Tu filios tuos in mare procellosissimum ire facis, ubi Sirtes, Scilla et Caribdis furiunt, manu quidem signa ostendis, sed minime vis pedibus introire. Stas in sicco et stultos pauperes in voragine fluminis mergis, qui carere facis intuitu Febi et aureo colore celi et perlustracione clare diei. Tu enim simplices ire compellis, sed non antecedis, pater enim nomine, sed non re nuncuparis.” (MAGYI 2019: 366a. sz.)

A keresztes hadjáratok szellemi atyjaként hiábavaló vállalkozásba kezdő pápa mellett az őt támogató és benne bízó világi uralkodókról sincs jobb véleménnyel a szerző, hatalmukat nem sokra becsüli.

„Fülöp, a frankok királya és más, nádszállal koronázott királyocskák, akik hasonló reményt fűznek hozzád, eltűnnek, mint a szosz, és miként a füst a hirtelen támadt szélben, egyetlen fuvallattal semmivé válnak.”²⁷

A szultáni levelek nagyszámú középkori szöveggyűjteménye azt igazolja, hogy azokat pragmatikusan levelezési stílusgyakorlatok során, valamint kancelláriák retorikai képzésében alkalmazták. Elsősorban tehát nem politikai térben, diplomáciai levél hamisítványaként, hanem irodalmi fikcióként értelmezték az alkotást, amelyben az ismeretlen szerző az oszmán hódítás szociális érdekelttségére kívánt reflektálni, valamint arra a társadalmi igényre, hogy többet megtudjanak a távoli ellenségről. Mindezek mellett ugyanakkor ezek az írások szervesen beépültek az egyházi és állami reformokról szóló diskurzusokba is. Különleges értékük abban rejlett, hogy olyan teret tudtak megnyitni a politikai viták számára, amelyben egyébként túlzó vagy akár veszélyesnek ítélt, vékony jégre merészkedő kijelentéseket is lehetett tenni. A török szultán kívülálló figurája a nyugati társadalom erkölcsi és etikai megújulására irányuló követelések katalizátorává vált.²⁸ Néhány évszázaddal később, az 1790-es évek Európájában azonban már egészen más olvasata volt a szövegnek. Egyes társadalmi kérdések eltérő megközelítésbe kerültek, a (francia) királyi hatalom középkorban még elképzelhetetlen, gyors szertefoszlása pedig aktuálpolitikai téma lett. A formai problémák mellett tehát ebben az esetben a tartalom ismét jelentős szerepet játszott abban, hogy Kovachich eltekintett a szöveg közlésétől.

Végül nem mehetünk el szó nélkül egy harmadik szöveg(csoport) mellett sem, amely ugyan nem nyomtalanul, de bizonyosan nem is indok nélkül maradhatott ki a 18. század végi kiadásból. Magyi János formuláskönyvének irodalomtörténeti jelentőségét vizsgálva Kardos Tibor hívta fel a figyelmet a késő középkori világi költészet két alkotására.²⁹ Az „iskolás jellegű bejegyzések” között fellelhető két goliardikus, azaz a vágánsdeáksághoz köthető vers egyike, a *Plenitudo temporis venit, exultemus* kezdetű bordal szerteágazó európai hagyománnyal rendelkezik; Magyi szövegének egyik legközelebbi párhuzama

²⁷ „Philipus, Francorum rex et alii reguli baculo arundineti coronati similem spem in te ponentes, velut stupa evanescent, et sicut fumus a repentino ventu, uno flatu consumerunt.” (MAGYI 2019: 366a. sz.)

²⁸ Az európai kézírati hagyomány ezidáig legteljesebb összegyűjtését, a szövegváltozatok szisztematikus rendszerezését és korabeli recepciójuk feldolgozását is elvégezte DÖRING 2017.

²⁹ KARDOS 1939: 468–470.

Csehországban található.³⁰ A másik mű a *De amore regula* címet viseli, amelynek igen hasonló szövegváltozatát éppen ugyanabban a cseh kódexben olvashatjuk.³¹ A korántsem a tiszta szerelemről, mint inkább a pénzért vásárolt érzelmekről szóló alkotással azonban – amely a korhelységet életcélként megfogalmazó verssel együtt azóta is fontos bizonyítéka a vágánsirodalom magyarországi ismertségének és művelésének – nincs vége az iskolai környezetet idéző műveknek. Kovachichnál hiába keressük, de hasonlóképpen a nőkről szól, az ő kárakra tréfálkozik, mégpedig helyenként meglehetősen vaskosan, kódexünk következő hét, rövid kis tétele. Ezeket „az asszonyok elleni verszetek és mondások” megjelöléssel Kardos ugyan említi, tehát nem kerültek el a figyelmét a kézirat áttanulmányozása során, de pontosabb tartalmukat – talán eredetük ismeretlensége miatt – seholy nem részletezte.³² Az „aki hisz egy asszonynak, az se nem hall se nem lát” megállapítás céltáblája még a szerelmi vakságban szenvedő férfi,³³ az ezt követő szövegek viszont egyértelműen a nőket, az asszonyokat teszik gúny tárgyává. Egyik típusuk az antik hagyományok talaján állva a külső tulajdonságokat állítja pellengérré és köti össze bizonyos jellembeli fogyatékoságokkal.

„A fehér nő minden jónak híján van. A fekete nő minden rossznak az oka. A vörös nőhöz az ördög nyúljon! A kis nő rosszabb, mint egy kanca. A nagy nő az ördögöt hordja a combjai között.”³⁴

Egy kevésbé feminin vonáson élcelődik, sőt némi agresszív attitűddel is bővül ennek a típusnak azon változata, amelyhez európai párhuzam is fellelhető, így biztos, hogy ebben az esetben sem hungarikummal van dolgunk:

„A szakállas nőt távolról köszöntsed, három kövel a kezében.”³⁵

³⁰ MAGYI 2019: 105a. sz. A középkori cseh könyvkultúra egyik legjelentősebb alakja, a több mint 50 kézirat összeállításához köthető Oldřich Kříž z Telče (Udalricus Crux de Telcz, 1435–1504) gyűjteményében olvasható szövegkiadását lásd FEIFALIK 1861: 119–191, 176–177 (xix); LEHMANN 1922: 225–226.

³¹ Formai és tartalmi jegyek alapján két önálló alkotásként is kezelhető a szöveg: MAGYI 2019: 488–489. sz.; FEIFALIK 1861: 167–168 (viii). A kódex részletes leírását adja WEBER 1958: 17–270, 63–94, 77.

³² KARDOS 1939: 469.

³³ „Qui femine credit, non audit neque videt.” (MAGYI 2019: 490a. sz.)

³⁴ „Femina alba omni bono caret. Femina nigra cuiuslibet mali est vera. (?) Feminam rubeam dyabolus tangat! Femina parva est peior equa. Femina magna dyabolum portat inter crura.” (MAGYI 2019: 491. sz.) Hasonló külső tulajdonságokkal tartja nehezen összeegyeztethetőnek a jóságot az epigrammái kedvenc céltáblájaként szolgáló Zoilus esetében Martialis is: „Szénszín arcu, vörös haju, félszemű és bicegő vagy: / Nagy dolog az, Zoilus, hogyha becsületes is.” (MARTIALIS 1942: 396 [12.54].) „Crine ruber, niger ore, brevis pede, lumine laesus, / rem magnam praestas, Zoile, si bonus es.”

³⁵ „Feminam barbatam a longe saluta tribus lapidibus in manu servatis.” (MAGYI 2019: 492. sz.) Az egy évszázaddal később dokumentált német változat minden tekintetben bővebb, mint a Magyinnál megfogalmazott: „A vörös férfit és a szakállas nőt távolról köszöntsed, négy kövel a kezében,

A napjainkban már külön pszichológiai témaként jegyzett testszégyenyítés fogalmát bőségesen kimerítő mondatok mellett aztán a belső tulajdonságok vizsgálata sem maradhat el, világossá téve minden férfi számára, hogy az ideális asszony megtalálása szinte lehetetlen küldetés.

„Szinte egyetlen nő sem jó, és ha jó, akkor nem tökéletes, és ha tökéletes, akkor nem kívánatos, és ha kívánatos, akkor nem takaros, és ha takaros, akkor nem hűséges.”³⁶

Ezt a szintet már csak egyetlen lépés választja el az asszonyi lényeket összefoglaló metaforikus képgyűjteménytől. A Magyi kéziratában Ágoston neve alatt szereplő, erősen szatirikus jellemzés a középkorban széles körben elterjed szöveg volt.

„Ágoston a rossz asszonyról: Az asszony telhetetlen állat, a legsúlyosabb teher, büzlő rózsza, érzéki érintés, fojtogató farkas, ordító oroszlán, éhes medve, csalfa róka, dölyfös leopárd, őrzöngő egyszarvú, malac a gyönyör dagonyájában, elemésztő vadállat, édesen éneklő madár, csalfa vadász, megragadó kelepce, a bűnök anyja, a démonok nővére, a viszály gyökere, a démonok lakhelye, a vétkek forrása, a lélek halála, a test pusztulása, az üdvösségtől való megfosztás, a tisztesség megrontása, mindennapi veszteség, a titkok felfedése, a pénztárcák kiürítése, a tudomány kerékkötője, a vihar háza, a klérus zűrzavara, a dölyfösség tükre, a papok gyalázata, a pokol tüze, az Antikrisztus jegyese és minden gonosz kezdete és vége.”³⁷

Az eredeti környezetéből kiszakított szöveg ősforrását Vincent de Beauvais *Speculum historiale* című, 13. századi művében kell keresnünk.³⁸ Idővel azonban a metafora önálló életre kelt, egyre több helyen, egyre újabb, bővebb és agresszívebb változataival találkozhatunk. Kézirati hagyományának feltárására még nem akadt vállalkozó, ahogyan a benne összegyűjtött képek forrásának meghatározására sem. A főként

amelyekkel megvédheted magad, ha szükséges.” („Rufum et barbatam a longe saluta quatuor lapidibus in manu servatis, quibus teipsum tuearis, si opus est.” HENISCHIUS 1616: col. 1085, lin. 12.)

³⁶ „Femina quasi nulla est bona, et si est bona, non est perfecta, et si est perfecta, non est requisita, et si est requisita, non est munda, et si est munda, non est fidelis.” (MAGYI 2019: 493. sz.)

³⁷ „Augustinus de mala muliere: Mulier est animal insaciabile, pondus gravissimum, rosa fetens, tactus libidinis, lupus strangulans, leo rugiens, ursus esuriens, vulpes fraudens, leopardus superbiens, unicornis furiens, porcus in luto voluptatis, fera devorans, avis dulciter cantans, venator decipiens, muscipula capiens, mater viciorum, soror demonum, radix contencionis, habitaculum demonum, origo peccatorum, mors anime, perdicio corporis, privacio salutis, destructio honoris, dampnum quottidianum, revelacio secretorum, evacuacio bursarum, doctrine impedimentum, domus tempestatis, confusio cleri, speculum superbie, infamia sacerdotum, favilla inferni, sponsa Antichristi et cuiuslibet mali inicium et finis.” (MAGYI 2019: 495. sz.)

³⁸ A mű eredetéről lásd BROWN 1920: 479–482.

florilégiumokból származó, (Pseudo-)Ágoston neve alatt szereplő kiadások szövegét vizsgálva megállapítható, hogy a Magyi-kódex variánsa egy weimari és egy prágai, egyaránt 15. századi szövegtenűvel mutat közelebbi hasonlóságot.³⁹ A középkori latin nyelvű vágánskultúra szatirikus ágát képviselő alkotások magyarországi jelenléte azt bizonyítja, hogy ezeket a szövegeket ismerték itthon, sőt talán próbálkoztak is hasonlóké készítésével. Publikálatlan mivoltuk okán azonban a kutatás ezidáig nem fordított rájuk igazán figyelmet – bár komolyabb értékelésük leginkább forrásaik felderítésével, az anyag tágabb kontextusba helyezésével lenne megvalósítható.

A Magyi János literátusi tevékenységéhez köthető, úgynevezett Nyírkállói-kódex szövege a 18. század vége óta elérhető nyomtatott formában. Anyagát azóta hasznosítja a jog-, valamint a magyar nyelv- és irodalomtörténet egyaránt. A módszeresen ugyan ezidáig soha nem vizsgált, de kimondatlanul mégis teljesnek gondolt kiadás azonban kisebb hiányokkal terhelt, amelyek felderítésével a szöveg egy érdekes rétege tárul elénk. Jóllehet Kovachich Márton György konkrét válogatási elveit nem ismerjük, de bizonyára több szempont is befolyásolhatta. Ezek egyike a már Bónis György által felvetett politikai aspektus, amelyet legutóbbi példánk révén talán etikai szempontokkal is bővíthetünk. Mindez azonban nem annyira a középkori szöveget, mint inkább a kiadás újkori körülményeit jellemzi, és a frissen feltárt szövegek, ha nem is 15. századi világi értelmiségünk műveltségét, de érdeklődési körét illetően mindenképpen új adalékkal szolgálhatnak.

³⁹ WATTENBACH 1881: col. 161–166, 161; és SPUNAR 1979: 109–113, 111.

Felhasznált irodalom

- BERNARDUS, Sanctus (1963): De consideratione III. 5,20. In LECLERCQ, Jean – ROCHAIS, Henri M. (szerk.): *Sancti Bernardi opera III* (Tractatus et opuscula). Romae: Editiones Cistercienses.
- BÓNIS György (1967): Magyi János formuláskönyve és a gyakorlati jogtanítás. In CSIZMADIA Andor (szerk.): *Jubileumi tanulmányok a pécsi egyetem történetéből I.* Pécs: Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 225–260.
- BÓNIS György (1972): *Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog.* Budapest: KJK.
- BROWN, Carleton (1920): Mulier est hominis confusio. *Modern Language Notes*, 35(8), 479–482.
Online: <https://doi.org/10.2307/2914946>
- CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára (1988): *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt I. Fönmaradt kötetek: 1. A–J.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.
- DÖRING, Karoline Dominika (2017): *Sultansbriefe. Textfassungen, Überlieferung und Einordnung.* Wiesbaden: Harrassowitz.
- FEIFALIK, Julius (1861): Studien zur Geschichte der altböhmisches Literatur, V (Die altböhmisches Gedichte vom Streite zwischen Seele und Leib. Nebst Beiträgen zur Geschichte der Vagantenpoesie in Böhmen). *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Classe*, 36.
- FITZ József (1931–1932): A Nyírkállói-kódex genetikusa leírása. *Közlemények a Pécsi Erzsébet Tudományegyetem Könyvtárából*, 6–7, 12–28.
- FRIEDBERG, Aemilius szerk. (1879): *Corpus iuris canonici I.* Lipsiae: Tauchnitz.
- GODMAN, Peter (2014): *The Archpoet and Medieval Culture.* Oxford: Oxford University Press.
Online: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198719229.001.0001>
- HENISCHIUS, Georgius (1616): *Teutsche Sprach und Weißheit. Thesaurus linguae et sapientiae Germanicae.* Pars I. Augustae Vindelicorum: Francus.
- JAKUBOVICH Emil (1914): Az Agmánd nemzetség teljesebb neve és egy ismeretlen ága. *Turul*, 32, 43–45.
- KARDOS Tibor (1939): Deákműveltség és magyar renaissance. *Századok*, 73(7–8), 295–338.
- KISS Farkas Gábor (2017): Irodalmi utkeresések a katolikus értelmiségben 1530 és 1580 között. Négy pályafutás és tanulmányai. In VARGA Szabolcs – VÉRTESI Lázár (szerk.): *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században.* Pécs: Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 331–371.
- KLEMM Antal (1937): *A pécsi Nyírkállai-kódex magyar glosszái.* Pécs: Dunántúl.
- KOVACHICH, Martinus Georgius (1798): *Scriptores rerum Hungaricarum minores hactenus inediti, synchroni aut proxime coaevi II.* Budae: Typis Regiae Universitatis.
- KOVACHICH, Martinus Georgius (1799): *Formulae solennes styli in cancellaria curiaque regum, foris minoribus ac locis credibilibus authenticisque regni Hungariae olim usitati.* Pesthini: Typis Matthiae Trattner.
- LEHMANN, Paul (1922): *Die Parodie im Mittelalter.* München: Drei Masken.
- MABILLON, Joannes (1859): *S. Bernardi opera omnia I.* Parisiis: Garnier et Migne.
- Magyi János formuláskönyve* (2019). Ford. Gál Judit – Kádás István – Tarján Eszter. Budapest: Közjegyzői Akadémia.
- Magyi János közjegyzői formuláskönyve. Formularium notarii publici Iohannis Magyi* (2019). Közreadja: Dreska Gábor. Budapest: Közjegyzői Akadémia.
- Marcus Valerius Martialis epigrammáinak tizennégy könyve* (1942). Ford. Csengery János. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

- NORBERG, Dag szerk. (1982): *S. Gregorii Magni Registrum epistularum*. Turnhout: Typographi Brepols Editores Pontificii.
- SCHMOLINSKY, Sabine – KELLER, Karl Heinz szerk. (2001): *Katalog der lateinischen Handschriften der Staatlichen Bibliothek (Schloßbibliothek) Ansbach II (Ms. lat. 94 – Ms. lat. 173)*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- SPUNAR, Pavel (1979): On Different Traditions of Classical Antiquity in the Middle Ages. *Listy filologické / Folia philologica*, 102(2–3), 109–113.
- V. WINDISCH Éva (1998): *Kovachich Márton György, a forráskutató*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet.
- WAGNER, Bettina (2004): Sultansbriefe. In WACHINGER, Burghart – KEIL, Gundolf (szerk.): *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon XI*. Zweite, völlig neu bearbeitete Auflage. Berlin – New York: De Gruyter.
- WATTENBACH, Wilhelm (1881): Weiteres aus der Weimarer Handschrift. *Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit*, 28.
- WATTENBACH, Wilhelm (1884): Fausse correspondance du sultan avec Clément V. In *Archives de l'Orient latin II*. Paris: E. Leroux.
- WEBER, Jaroslav (1958): Soupis rukopisů státního archivu v Třeboni. Catalogus codicum manu scriptorum archivii Trzebonensis. In *Soupis rukopisů v Třeboni a v Českém Krumlově. Catalogus codicum manu scriptorum Trzebonae Crumloviique asservatorum*. Praha: Nakl. Československé Akad. Věd.